

Godshuizen	Zegelkast	74 regist 32	PLAATS EN NR. LANS 7-04-29	PLAATS EN NR.	Stichting BRABANTS HEEM	
DATUM: 1419 apr 21		ZEGEL VAN schepenen van Gestel bij Herlaar <i>M. Michiels</i>				
		FUNCTIE				
		RANDSCHRIFT				
		ZEGELCLAUSULE				
		VOORSTELLING				
MATERIAAL w	KLEUR	VORM r	MAAT	STAAT 3	BEVESTIGING	CONTRAZEGE -

Vanwege den Koning.

De Hooge Raad van Adel, gebruik makende van de magt aan denzelven verleend, bij Besluit van den 20^{en} Februarij 1816, bevestigt bij deren de Gemeente van S. Michiels-Geestel, ingevolge het, door haar gedaan verzoek, in het bezit van het navolgende Wapen:

Lijnde van Lazuur, beladen met een Engel, staande op een Draak, houdende in deszelfs rechter hand een Kruis, waaraan is hangende Gelderland, en in de linker een Schild alles van Goud.

Gedaan in S. Gravenhage den 16^{en} Julij 1817.

(op den rug slaat:) Geregistreerd
den 18 Julij 1817, by mij
Secretaris van den Hoogen
Raad van Adelen
(geteekend met Stempel)
De Waker van Lou.

(: Was geteekend :) Max L. D'Yvoij, van Mydrecht. 7^e

(: Onderstond :) Verordnante van den Hoogen Raad

(: Geteekend met Stempel :) De Waker van Lou, Secretaris.

Acordeert met des Zelfs Origineel en
het wapen voor afdruck.
De Secretaris der Gemeente S. Michiels-Geestel

M. J. J. J.

V A N W E G E D E N K O N I N G .

De HOOGE RAAD VAN ADEL, gebruik makende van de magt aan denzelven verleend, bij Besluit van den 20^e Februarij 1816, bevestigt bij dezen de gemeente van St. M I C H I E L S - G E S T E L, ingevolge het, door haar gedaan verzoek, in het bezit van het navolgende wapen:

Zijnde van Lazuur, beladen met een Engel, staande op een draak, houdende in deszelfs rechterhand een kruis, waaraan is hangende Gelderland, en in de linker een Schild alles van Goud.

Gedaan in 's Gravenhage den 16^e Julij 1817.

(:was geteekend) Max. L. d'Yvoij, van Mijdrecht V^z.

(:onder stond:) Ter ordonnantie van den Hoogen Raad

(Geteekend met
stempel) De Wacker van Zon, Secretaris.

Accordeert met deszelfs orrigineel, en het wapen
voor afdruk

De Secretaris der Gemeente St. Michiels Gestel

(w.get.) R. Peeters.

(:op den rug staat:) Geregistreerd
den 18 Julij 1817, bij mij secretaris
van den Hoogen Raad van Adel.
(:geteekend met stempel)
De Wacker van Zon.

*coll.
A.D.J.*

Origineel verloren gegaan

W. H. B. Carter San Francisco July 1878

12:183

My dear Sir
I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 11th inst. in relation to the matter of the proposed purchase of the land for the proposed school building. I have the honor to inform you that the same has been referred to the Board of Education and they have decided to purchase the same for the purpose of building a school house on the same. I have the honor to inform you that the same has been referred to the Board of Education and they have decided to purchase the same for the purpose of building a school house on the same.

W. H. B. Carter
San Francisco

San Francisco
W. H. B. Carter

W. H. B. Carter

J № *625^a*

Bericht op schrijven van

's-Hertogenbosch, 30 Augustus 1941

20 Aug. 1941 no 553

betreffende: gemeentewapen.

In antwoord op bovenaangehaald schrijven heb ik de eer U hierbij het gevraagde afschrift te doen toekomen.

Het oorspronkelijk besluit heeft ook eene afbeelding bevat, welke op het hier berustende afschrift niet voorkomt, maar vrij zeker overeenstemt met die, welke te vinden is in D'Ablaign van Giessenburg, Nederlandsche Gemeentewapens.

Intusschen meen ik, indien U voornemens mocht zijn dit wapen te doen afbeelden en daarvoor kosten te maken, het volgende te mogen toevoegen. Reeds bij oppervlakkige kennisname der officieele beschrijving is de onwaarschijnlijkheid daarvan duidelijk, maar in de tegenwoordige tijdsomstandigheden komt het mij ontijdig voor de verbetering van Uw wapen bij de betrokken autoriteiten te vragen. Men dient zich dus in deze vooralsnog aan den tekst van het besluit te houden. Echter ken ik eene dergelijke dwingende autoriteit niet toe aan de afbeelding, die m.i. slechts van informeerenden aard is. Onder deze omstandigheden komt het mij geoorloofd voor om eene reconstructie van het wapen te beproeven, mits de tekst van het besluit slechts niet geschonden wordt.

Aan

Als

DEN HEER BURGEMEESTER VAN

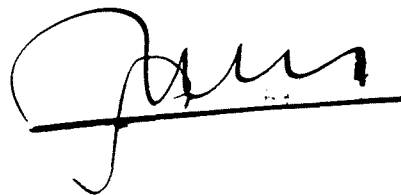
St. MICHIËLSGESTEL.

Als grondslag is daarvoor mij. aan te nemen het oudste mij bekende zegel der gemeente, dat vermoedelijk uit 15de eeuw dateert. Dit stelt een gevleugelde menschelijke figuur in lang onder- en bovengewaad, namenlijk St. Michiel en dus een engel en niet in krijgsmansdracht voor. In de rechterhand houdt hij een lans, waarvan het eene uiteinde in den muil van een draak is gestoken en het andere van een kruis voorzien. Links (heraldisch rechts) bevindt zich het wapen van een voormaligen heer der heerlijkheid uit het geslacht Van Hornes, zijnde met 3 treuen, gesteld 2 en 1, welk schild bovendien beladen is met een palesteel met drie hangers. Rechts heeft hij zijn eigen krijgsschild aan den linker elleboog hangen, zijnde langgerekt bovenvlak en met spitse punt, beladen met een kruis, terwijl de hand op de borst rust.

Met inachtneming en handhaving van het besluit zou dus het wapen een gevleugelden engel kunnen voorstellen met kruislans en draak; rechts een wapen met een leeuw, links een bekruisd schild, alles in de wettelijke kleuren.

Desgewenscht kan ik tegen eene passende vergoeding deze tekening onder mijn toezicht laten maken.

DE RIJKSARCHIVARIS IN NOORDBRABANT,

GEMEENTE ST. MICHIELS GESTEL

Aan

den Hoogen Raad van Adel

Bericht op schrijven van:

te

's-GRAVENHAGE.

Bijlage: /

Onderwerp: Gemeentewapen

No. 2219

ST. MICHIELS GESTEL, 20 Juli 1943.

Het zij mij vergund Uwen Raad een voorstel tot herziening van het wapen der gemeente Sint Michiels Gestel te mogen voorleggen met het verzoek dit voorstel in overweging te willen nemen en aan de hand van het hier navolgende tot vaststelling van een nieuw, historisch en heraldisch juist, gemeentewapen te willen besluiten.

Tot toelichting van dit voorstel moge het volgende dienen: Kort na mijn komst in deze gemeente in 1941 viel het mij, na bestudeering van het wapen dezer gemeente, op, dat het eenige onnauwkeurigheden bevatte.

Dit was voor mij aanleiding om eens dieper op deze quaestie in te gaan en toen ik dan ook in Januari 1942 een gemeente-archivaris kreeg, was een van mijn eerste opdrachten aan hem mij een rapport voor te leggen over de juistheid van het gemeentewapen.

Mijn gemeente-archivaris C.Th.Kokke, Drs. heeft in nauw overleg met den Heer Rijksarchivaris in de provincie Noord-Brabant een diepgaand onderzoek ingesteld en een voorstel tot herziening gedaan, waarmee ik mij na rijpe overweging accoord kan verklaren en hetwelk ik nu aan Uwen Raad ter beoordeeling voorleg.

Zooals bekend diende als grondslag voor de uitbeelding van het gemeentewapen van Sint Michiels Gestel het besluit van Uwen Raad dd. 16 Juli 1817, luidende als volgt:

"Zijnde van lazuur, beladen met een engel, staande op een draak, houdende in deszelfs rechterhand een kruis waaraan is hangende Gelderland en in de linker een schild alles van goud."

Allereerst valt bij deze beschrijving op te merken, dat er geen enkele historische grond bestaat het veld van azuur en de engel c.a. van goud te maken.

Nasporingen dienaangaande gedaan hebben als eenig resultaat de zekerheid opgeleverd, dat er geen enkele aanwijzing bestaat of bestaan heeft, welke de kleuren van het gemeentewapen in vroeger eeuwen waren.

Deze lacune, heeft Uwen Raad er bij de vaststelling in 1817 waarschijnlijk toe geleid de kleuren blauw en goud te kiezen, zooals dit bij meerdere gemeenten is geschied, waarvan de kleuren niet of slechts onvolledig bekend waren.

Vervolgens is ook de toekenning van het wapen van Gelderland, hangende aan het kruis in de rechterhand des engels, ten onrechte geschied.

Het wapen van Gelderland wordt hier voorgesteld als een rechts gewende klimmende leeuw van goud in een veld van azuur.

Dit wapen is het Geldersche wapen van vòòr 1379, en nu hebben onderzoekingen uitgewezen, dat Gelre vòòr 1379 in geen enkele betrekking tot de Heerlijkheid Sint Michiels Gestel heeft bestaan en dat geen van de graven of hertogen van Gelre ooit als heer van de heerlijkheid is opgetreden.

Ditzelfde geldt voor de jaren na 1379. En, aannemende dat er na dat jaar al eenige betrekking had bestaan, dan zou in ieder geval het in ons gemeentewapen gebruikte Geldersche wapen onjuist zijn, daar het sedert 1379 (de vereeniging van Gelre en Gulik door een personeele unie) werd vermeerderd met de Gulikse leeuw, welk vermeerderd wapen alsdan in het gemeentewapen had moeten voorkomen.

Wij mogen dus concludeeren, dat het wapen van Gelre ten onrechte in ons Gemeentewapen is geplaatst.

Tenslotte brengt de interpretatie van de bepaling "alles van goud" groote moeilijkheden met zich mede, ten opzichte van het wapen van Gelderland. In dat geval immers komt de gouden leeuw op een veld van goud i. pl. v. op azuur te staan en dat is een heraldische fout. Bovendien is het aldus ontstane wapen het wapen van Gelderland niet meer. Ter wegneming van deze onjuistheden worden nu de volgende verbeteringen voorgesteld.

Allereerst behooren het azuur van het veld en het goud van den engel c.a., welke kleuren in geenerlei historisch verband tot de gemeente staan, in overeenstemming te worden gebracht met kleuren, welke aan een dergelijk verischte voldoen.

Daarvoor komen in aanmerking de dorpskleuren wit (zilver) en zwart, die reeds meer dan twee eeuwen als zoodanig in gebruik zijn. Reeds in de 13e eeuw komen zij voor b.v. "swart en wit soocals men hier gewoon is dorpsdingen te verwen" (Resol. 1732); "dusdanige couleuren van swart ende wit als deselve te voren sijn geweest" (1764).

Wanneer en tengevolge waarvan deze kleuren precies in zwang zij gekomen is onzeker.

Er zijn t.o.d. twee mogelijkheden.

1o. Het huwelijk van Elisabeth gravin van Bergh en vrouwe van Sint Michiels Gestel met Eitel Friedrich vorst van Hohenzollern in 1641. Nu is het wapen van Hohenzollern eenvoudig geschaakt van zilver en sabel. Hun dochter en erfgename Henriëtte Francoise van Hohenzollern, vrouwe van Sint Michiels Gestel kan dus deze dorpskleuren hebben ingevoerd.

Deze Henriëtte Francoise huwde in 1662 met Frédéric Maurice de la Tour d'Auvergne.

Daardoor kwam de heerlijkheid Sint Michiels Gestel in het bezit van dat geslacht, waarin zij vele jaren verbleef. Ook dit geslacht had de kleuren wit en zwart.

Het Markiezaat van Bergen op Zoom, dat eveneens aan de geslachten Hohenzollern en de la Tour d'Auvergne behoorde voerde ook de kleuren wit en zwart.

J. Faure in zijn "Histoire abrégée de la ville de Bergen op Zoom La Haye 1761 p. 184-185 deelt hierover mede: "celle-ci a aussi ses livrées qui sont mi-parties noires en pointe sur le blanc. La plupart de ceux en ont voulu rechercher l'origine ne la for

remonter qu'au mariage de la Princesse de Zollern avec le Comte d'Auvergne. Je conviendrai qu'il semble que ce soit de cette auguste maison qu'elles aient été reçues."

In het midden latend van welke van de twee huizen de kleuren wit en zwart nu afkomstig zijn, staat het in ieder geval vast, dat deze in de 18e eeuw de traditioneele dorpskleuren waren geworden.

Reden, waarom nu wordt voorgesteld het azuren veld te veranderen in een veld van sabel en de toevoeging alles van goud te veranderen in zilver, met dien verstande, dat niet "alles" doch alleen engel, draak en lans in zilver worden aangebracht.

Verder wordt voorgesteld het wapen van Gelderland, als staand in geen enkele historische betrekking tot Sint Michiels Gestel te vervangen door het wapen van Brabant, zijnde in sabel een rechtsgewende klimmende leeuw van goud. Deze vervanging is alleszins juist te achten, omdat Sint Michiels Gestel een Brabantsche gemeente is en daarmede haar ligging en haar Brabant karakter op eene passende wijze tot uitdrukking worden gebracht.

Tenslotte komt het gewenscht voor het gouden schild, dat de engel in de linkerhand houdt te vervangen door het traditionele St. Michaëls schild zijnde een zilveren kruis op een blauw veld.

Eventueel zou het ook overweging verdienen de engel niet op doch naast (of bij) den draak te plaatsen, daar dit aan den engel een grootere stabiliteit geeft.

Met inachtneming van bovengenoemde veranderingen zou het nieuw besluit van Uwen Raad dan als volgt kunnen luiden:

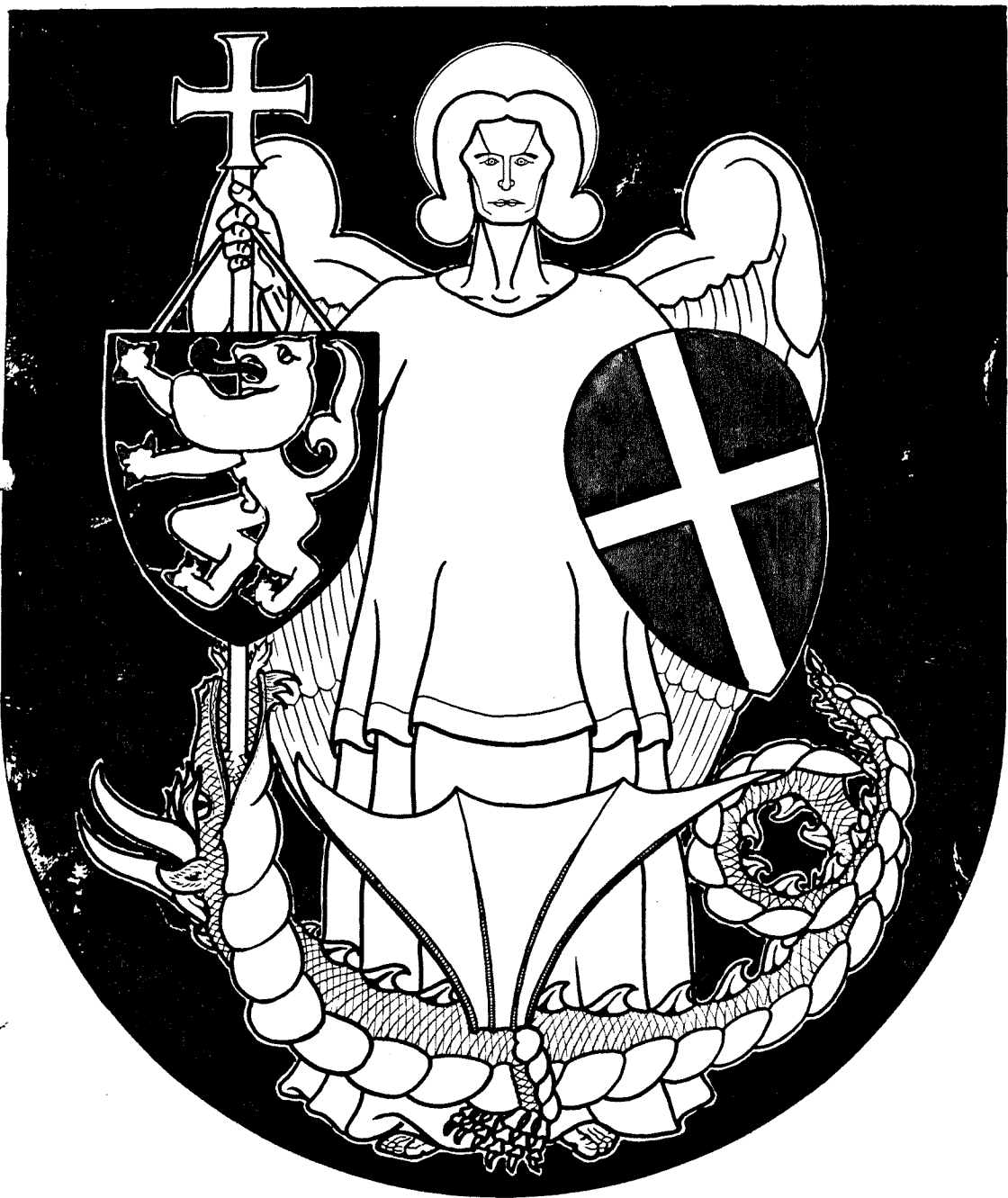
"Zijnde van sabel, beladen met een gevleugelden engel van zilver gekleed in boven- en ondergewaad, staande bij een draak van hetzelfde, houdende in de rechterhand een lans van zilver, waarvoor het eene uiteinde in den muil van den draak en het andere van een kruis voorzien, waaraan is hangende Brabant, en in de linker een schild van azuur beladen met een kruis van zilver."

Ter nadere oriëntatie gaat een reproductie van het herziene wapen, naar een ontwerp van den wapenteekenaar J.L. van der Gouw te Helmond, hierbij.

Ik moge de verwachting uitspreken, dat de voorgestelde herziening de goedkeuring van Uwen Raad zal mogen wegdragen, zoodat de gemeente Sint Michiels Gestel zich zal kunnen verheugen in het bezit van een historisch en heraldisch juist gemeente-wapen.

DE BURGEMEESTER VAN SINT MICHIËLS GESTEL

Sint Michielsgestel

De Herlaars: van Brabantse tot Gelderse adel

In het Gelderse rivierengebied en dan nog vooral in de westelijke Bommelerwaard, verschijnen in de veertiende en vijftiende eeuw herhaaldelijk leden van het adellijk geslacht Van Herlaar op het toneel. Zo bijvoorbeeld in Poederroijen (14e en 15e eeuw), Ammerzoden (14e eeuw) en in Zuilichem en Nieuwaal (15e eeuw). Het is opmerkelijk dat deze adellijke familie van niet-Gelderse oorsprong hier, vrijwel vanuit het niets, opduikt. De vraag dringt zich daarom op, wat de afkomst en onderlinge verwantschap van al deze Van Herlaars is. Met uitzondering van Van Winter heeft tot nu toe niemand zich over het probleem van deze Gelderse Van Herlaars gebogen.¹ Wel bestaat er literatuur over afzonderlijke takken van deze familie, maar een 'volledige' familiegeschiedenis is tot nu toe niet gereconstrueerd.² Dit artikel wil daarom verbanden leggen tussen de verschillende takken van deze familie, al dan niet reeds in vroeger verschenen literatuur behandeld, nagaan waaruit het oorspronkelijke familiefortuin bestond, hoe dit fortuin enerzijds versnipperd raakte en anderzijds werd uitgebreid, wat voor geografische mobiliteit deze familie gekend heeft en in hoeverre zij haar sociale positie heeft kunnen handhaven in de loop der eeuwen. Aangezien de familie van oorsprong tot de Brabantse adel behoort, kunnen de lotgevallen ervan vergeleken worden met het beeld dat Bonenfant en Despy hebben geschetst van de Brabantse adel in de twaalfde en dertiende eeuw.³ Hoe betrekkelijk overigens ten aanzien van de Herlaars de kwalificatie 'Brabants' is, zal hierna nog blijken. We hebben hier een voorbeeld voor ons van een in geografisch opzicht mobiel geslacht, dat bezwaarlijk binnen één gewestelijk kader kan worden bestudeerd. De hoofdtak van de familie is namelijk uit Brabant verdwenen en via Holland en het Nedersticht tenslotte in Gelre beland. Meer dan als een bijdrage tot de geschiedenis van de Brabantse adel moet dit artikel beschouwd worden als een beantwoording van de oproep van Genicot om de geschiedenis van afzonderlijke adelsgeslachten te beschrijven, teneinde een beter inzicht in het verschijnsel adel te krijgen.⁴

¹ J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Arnhem 1962) 345-346; tabel C nr. 16.

² Vgl. F.A. Holleman, *Het octrooi tot testeeren naar Hollandsch leenrecht. Beschouwingen naar aanleiding van een handschrift van Mr. P. van der Schelling* (Zutphen 1945) 21-24; M. Spierings, 'Oud-Herlaar, het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid', *Brabants Heem* 28 (1976) 85-101, 134-140 en 29 (1977) 105-113.

³ P. Bonenfant en G. Despy, 'La noblesse en Brabant aux XIIe et XIIIe siècles. Quelques sondages', *Le Moyen Age* 64 (1958) 27-66.

⁴ L. Genicot, 'Les Noville aux XIIIe et XIVe siècles', *Annales de la Société archéologique de Namur* 46 (1952) 157; geciteerd bij Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 30.

De oorsprong van het geslacht Van Herlaar moeten we zoeken in de heerlijkheid Herlaar en het gelijknamige kasteel bij Sint-Michielsgestel in Noord-Brabant.⁵ Zoals dat met de meeste Brabantse adelsfamilies het geval is, is het geslacht afkomstig uit Herlaar vanaf de twaalfde eeuw in de bronnen te volgen.⁶ Ook hier weer zijn, zoals Bonenfant en Despy reeds in hun artikel opmerkten,⁷ de bronnen overwegend van kerkelijke aard. Uit de elfde eeuw is met betrekking tot de Van Herlaars slechts één bruikbare oorkonde tot ons gekomen, waarin we een lid van deze familie in een belangrijke functie aantreffen. In 1087 werd namelijk een Theodericus de Herlar door Hendrik IV aangesteld als voogd van de kerk van Echt,⁸ een functie waarin we overigens later geen Van Herlaar meer aantreffen.⁹ Gelijk de voogd van Echt heten alle Herlars die in de twaalfde eeuw voorkomen Theodericus. Hoeveel verschillende personen hier in het spel zijn, is niet uit te maken, evenmin is vast te stellen wat hun precieze onderlinge verwantschap is geweest. We treffen representanten van de familie in de volgende situaties aan: bij de overdracht door bisschop Burchard van Utrecht van de kerk van Aalburg aan de abdij Sint-Truiden (1108);¹⁰ bij een verkoop door bisschop Andries van Utrecht van enige hoeven aan het klooster van Oostbroek (1133);¹¹ bij een overdracht door de hertog van Leuven van een goed onder Wommelgem aan de Sint-Michielsabdij te Antwerpen (1167).¹² Verder schenkt een Theodericus de Herlar in 1173 een allodiaal goed in 'Elmeth' (onder Bladel?) aan de abdij Postel.¹³ In de buurt van de heerlijkheid Herlaar zelf treedt een Van Herlaar op, wanneer hij in 1196 getuige is bij een overdracht die Albert van Dinther doet van zichzelf en onder Bernhese gelegen goederen aan de abdij van Berne.¹⁴ Wederom een Theodericus de Herlaar, respectievelijk de Herlare, zien we als getuige optreden in 1214 en 1218: in eerstgenoemd jaar wanneer de graaf van Megen een allodiaal goed te Rixtel overdraagt aan de

⁵ Zie hiervoor Spierings, 'Oud-Herlaar', *Brab. Heem* 28 (1976) 85-94; C.Th. Kokke, *Inventaris van het archief der gemeente St. Michiels Gestel* (Boxtel 1949) 8-9.

⁶ Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 31.

⁷ Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 31-32.

⁸ MGH, DH IV, nr.394. Minder bruikbaar is een oorkonde gedateerd op 1076 april 27 - 1099 april 14; zie H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 I* ('s-Gravenhage 1979) nr.32 (verder te citeren als *OBNB I*). In deze oorkonde komen in de getuigenlijst voor 'Theodricus de Herlar et filius eius Poppo'; door Pijnacker Hordijk is beweerd dat de getuigenlijst later is toegevoegd, hetgeen door Camps als mogelijk maar onbewezen wordt beschouwd.

⁹ Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, tabel C, nr.16 beschouwt nog een in 1202, 1203 en 1207 als voogd van Echt voorkomende Theodericus als een Van Herlaar, maar voert hiervoor geen argumenten aan.

¹⁰ A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I* ('s-Gravenhage 1970) nr.95 (verder af te korten als Koch, *OHZ I*).

¹¹ S. Muller Fz. e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln; Utrecht 1920-59) (verder af te korten als *OSU*) nr. 345 (verdacht).

¹² P.J. Goetschalckx, *Oorkondenboek der Witheerenabdij S.-Michiels te Antwerpen I* (Eekeren-Donk 1909) nr.20, ook afgedrukt in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 4 (1905) 580.

¹³ *OBNB I*, nr.69.

¹⁴ *OBNB I*, nr.85. Bernhese is gelegen bij Heeswijk; zie over deze oorkonde J.F. Niermeijer, 'Het klooster Berne en de ontginning van de oostelijke Meijerij omstreeks 1200', *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964) 113-128.

¹⁵ *OBNB I*, nr.111.

Tempeliers,¹⁵ en in laatstgenoemd jaar wanneer de graaf van Berg zijn 'curtis' in Dieren overdraagt aan de Duitse Orde.¹⁶

Als we de hier opgesomde gegevens samenvatten, zien we dat de Van Herlaars in een wijd gebied optreden met een lichte nadruk op Brabant. Ten aanzien van de sociaal-juridische status van de leden van deze familie wordt in 1133 de term 'liber' gebezigd en in 1167 de term 'nobilis'. 'Dominus de Herlaar' worden zij in de twaalfde eeuw nog niet expliciet genoemd; daarvoor moeten we wachten tot het jaar 1227. Dan verschijnt evenwel niet, zoals meestal, een 'dominus', maar een 'domina de Herlaar': een zekere Petronella noemt zich dan in een oorkonde, waarin zij de abdij Postel binnen haar rechtsgebied tolvrijheid verleent, 'Dei permissione et iusta predecessorum meorum successione dicta domina de Herlar'.¹⁷ Wanneer zij in 1235-36 oorkondt dat zij met toestemming van haar twee zonen Theodericus en Godefridus een cijns aan de abdij Postel schenkt, siert zij zich met de titel 'nobilis matrona, domina de Herlar'.¹⁸ Zij is dus de rechtsoptvolgster van vroegere heren van Herlaar en als haar directe voorganger komt de Theodericus die in 1214 en 1218 vermeldt wordt natuurlijk het meest in aanmerking. Na Petronella verschijnt de omschrijving 'dominus de Herlaar' regelmatig in de bronnen. De vermelding 'nobilis' blijft daarentegen zeldzaam: we komen deze aanduiding nog tegen in een oorkonde van Floris V van Holland uit 1277¹⁹ en in een chirograaf van de abdij Echternach uit 1282.²⁰ In de tweede helft van de dertiende eeuw verschijnt de toevoeging 'miles' en zoals voor de meeste edelen en ridders begint ook voor de Herlaars sindsdien het onderscheid tussen adel en ridderschap te vervagen.²¹ Vanaf Theodericus en Petronella is het nu ook verder mogelijk om de onderlinge familierelaties van de Van Herlaars te reconstrueren (zie de stamboom in de Bijlage).

Waaruit was nu het familiebezit opgebouwd? In de eerste plaats behoorden daartoe natuurlijk de van de bisschop van Luik in leen gehouden heerlijkheid en het kasteel Herlaar, waaraan de familie haar naam ontleende. Onder deze heerlijkheid viel ook het aangrenzende Sint-Michielsgestel. Kokke veronderstelt dat de Van Herlaars in Herlaar oorspronkelijk voogd zijn geweest voor de bezittingen van de Luikse kerk in deze plaatsen, welke verhouding is geëvolueerd tot een situatie waarbij het heerlijk gezag als een leen van de Luikse kerk werd gehouden.²² Uit de bronnen blijkt de leenband met Luik overigens pas in het begin van de veertiende eeuw.²³ Een enigszins te vergelijken situatie zien we in het in de buurt gelegen Hilvarenbeek. De kapittelkerk in deze plaats had in de dertiende eeuw drie kerkpa-

¹⁶ L.A.J. W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* ('s-Gravenhage 1872-76) nr.451 (verder af te korten als *OGZ*).

¹⁷ *OBNB* I, nr. 141. De term 'dominus' gebruikt de Brabantse adel alleen voor eigen uitvaardigingen: Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 33.

¹⁸ *OBNB* I, nr.180.

¹⁹ L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland II* ('s-Gravenhage 1873) nr.331 (verder af te korten als Van den Bergh, *OHZ*). 'Nobilis' wordt hier gebruikt in combinatie met de aanduiding 'miles'. Vgl. ook Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 33.

²⁰ *OBNB* I, nr.385.

²¹ Voor het eerst in 1259: Goetschalckx, *Oorkondenboek*, nr.146; vgl. Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 39.

²² Kokke, *Inventaris archief St. Michiels Gestel*, 9.

²³ E. Poncelet, *Le livre des fiefs de l'église de Liège sous Adolphe de la Marck* (Brussel 1898) 57, 62, 81.

troons: de hertog van Brabant, de heer van Herlaar en de kapittelproost. De heer van Herlaar hield zijn patronaatsrecht te zamen met de halve heerlijkheid Hilvarenbeek wederom in leen van de bisschop van Luik.²⁴ In het ten zuiden van Eindhoven gelegen Waalre verschijnt de heer van Herlaar in 1282 als voogd van de abdij Echternach.²⁵ Uit een in dat jaar getroffen regeling blijkt dat in Waalre tevens een door de abdij aangestelde 'villicus' fungeerde, die aldaar de hoge en lage jurisdictie uitoefende, maar de berechting van halsmisdaden aan de heer van Herlaar moest overlaten. De heer van Herlaar had ook een aandeel in de boeten uit de hoge en lage jurisdictie. Uit de positie die hij hier in Waalre inneemt zal het ook verklaard moeten worden dat hij 1276 als mede-oorkonder optreedt in een kwestie aangaande de villicus van Echternach te Waalre.²⁶ Of de heren van Herlaar reeds geruime tijd vóór 1276 voogd in Waalre zijn geweest, is bij gebrek aan bronnen één niet te beantwoorden vraag.²⁷ Tot 1243 hebben de heren van Herlaar ook voogdijrechten bezeten in de 'curia' en het dorp Berlicum gelegen in de nabijheid van Herlaar. In genoemd jaar verkocht Theodericus de Herlar deze rechten aan de abdij Berne.²⁸ Onbekend is weer, hoe en wanneer de heren van Herlaar deze voogdij hebben verworven.²⁹ Herlaar, Hilvarenbeek en Waalre zijn de belangrijkste steunpunten geweest van de familie. Daarnaast bezat men her en der verspreid in de Meijerij van Den Bosch nog goederen en rechten. Bekend zijn het goed Elmeth, dat omstreeks 1173 is weggeschonken;³⁰ een tijns uit de kerk van Reusel vóór 1235;³¹ allodiaal bezit in Hapert vóór 1257;³² goederen in Reusel vóór 1281³³ en tienden in Veldhoven in 1281.³⁴ Omstreeks 1173 en in 1243 worden 'ministeriales' van de heer van Herlaar genoemd, maar verder blijft dit soort vermeldingen achterwege.³⁵

Van leenmannen van de heren van Herlaar is vrijwel niets bekend: alleen bij bovengenoemde tijns en goederen te Reusel wordt gezegd dat ze vóór de datum van uitvaardiging van de oorkonde in leen werden gehouden van de heren van Herlaar. In dit opzicht lijken de heren van Herlaar te behoren tot de minder bedeelden onder de Brabantse adel; Bonenfant en Despy spreken immers van talrijke vermeldingen

²⁴ A.M. Frenken, *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint-Oedenrode en Oirschot* ('s-Hertogenbosch 1956) 12, 19-22; we zien de heer van Herlaar als medepatroon optreden in 1246 (*OBNB* I, nr.217), 1255 (*ibidem*, nr. 258), 1270 (*ibidem*, nr.324) en 1310 (*ibidem*, nr. 810). De hertog van Brabant bezat de andere helft van de heerlijkheid Hilvarenbeek.

²⁵ *OBNB* I, nr.385.

²⁶ *OBNB* I, nr. 352.

²⁷ Een oorkonde uit het eerste decennium van de twaalfde eeuw aangaande de voogdij van Echternach te Waalre, Deurne en Diessen noemt geen voogden bij naam; zie *OBNB* I, nr.34.

²⁸ *OBNB* I, nr.198.

²⁹ Zie over Berlicum en de abdij Berne nog p.27 van H. van Dijk, 'Een klooster uit het Brabants-Hollandse riviereengebied: de abdij Berne en haar materiële betekenis in de middeleeuwen', *A.A.G.-Bijdragen* 15 (1970) 3-38.

³⁰ *OBNB* I, nr.69.

³¹ *OBNB* I, nr.180.

³² *OBNB* I, nr.268.

³³ *OBNB* I, nr.374.

³⁴ *OBNB* I, nr.372, het betreft hier een zijtak van de heren van Herlaar.

³⁵ De vermelding van omstreeks 1173 in een schijnbaar origineel charter uitgegeven in *OBNB* I, nr.69; die van 1243: *ibidem*, nr.198.

³⁶ Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 44; het oudst bekende leenboek van de heerlijkheid Herlaar dateert uit de zestiende eeuw. Zie voor een opgave van de daarin vermelde leengoederen Spierings, 'Oud-Herlaar', *Brab.Heem* 28 (1976) 135-137.

³⁷ *OBNB* I, nr.374.

van leenmannen van edelen.³⁶ Ook moeten de Brabantse edelen in de regel eigen dienaren en beampten hebben gehad, maar buiten bovengenoemde ministeriales, een kapelaan te Herlaar in 1281³⁷ en een 'officiatus' te Waalre in 1282³⁸ horen we hier bij de Herlaars niets van.³⁹ Zelf treden de heren van Herlaar, in Brabant althans, alleen op als leenmannen van de bisschop van Luik. Niet zijn ze, zoals dat met naburige edelen geschiedde,⁴⁰ leenmannen van de hertog van Brabant geworden. Tot slot valt het op dat de goederen en rechten die de Herlaars in Brabant bezaten alle binnen de Meijerij van Den Bosch waren gelegen.⁴¹

Holland en het Nedersticht (± 1250 – ± 1400)

In 1266 blijkt plotseling dat de familie gegoed is in het noordoostelijk gebied van de Alblasserwaard, omdat Theodericus, heer van Herlaar, in een conflict is gewikkeld met het kapittel van Sint-Marie te Utrecht over goederen, jurisdictierechten en tienden in een niet nader aangeduid gebied dat gelegen is tussen Ameide en Meerkerk.⁴² De positie van de heren van Herlaar in dit gebied is niet met zekerheid vast te stellen op basis van de oorkonden die over het conflict handelen. In 1277 liggen de zaken duidelijker: heer Dirk van Herlaar treedt dan op als medezegelaar van de grafelijke oorkonde waarin het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard wordt opgericht.⁴³ Het lijkt dan geen twijfel meer, dat deze Dirk van Herlaar heerlijke rechten bezit in de noordoostelijke Alblasserwaard. Uit latere gegevens blijkt dat de heren van Herlaar heer waren van Ameide, Meerkerk en Tienhoven.⁴⁴ Hun heerlijkheid wordt in de literatuur meestal aangeduid als de heerlijkheid Ameide, of de heerlijkheid Herlaar, waaronder steeds Ameide, Meerkerk en Tienhoven worden begrepen.⁴⁵ Dat voor deze heerlijkheid en het daarin gelegen kasteel de naam 'Herlaar' wordt gebruikt heeft in de literatuur tot veel verwarring aanleiding gegeven, te meer omdat deze benaming voor het huis te Ameide een hardnekkig bestaan heeft geleid.⁴⁶ De verwarring is ten top gevoerd door het feit dat ook het kasteel van Herenthout in de provincie Antwerpen als 'Herlaar' wordt aangeduid.⁴⁷ Hier zal in het vervolg steeds gesproken worden over de heerlijkheid

³⁸ *OBNB* I, nr.385.

³⁹ Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 43-44.

⁴⁰ W. Steurs, *Les campagnes du Brabant septentrional au moyen âge: La fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le duc Henri Ier* (Leuven en Brussel 1974) 36-37.

⁴¹ Het hierna in noot 47 te noemen goed kan hierop een uitzondering hebben gevormd.

⁴² *OSU*, nr.1691. Voor de uitspraak in dit conflict zie *OSU*, nr.1720.

⁴³ Van den Bergh, *OHZ* II, nr.331. Zie over de stichting van dit hoogheemraadschap en de daarbij betrokken edelen P.A. Henderikx, 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 9 (1977) 212-222.

⁴⁴ Henderikx, 'De oprichting', 212 en 213 (kaartje).

⁴⁵ Volgens Holleman, *Het octrooi tot testeeren*, 27 wordt de heerlijkheid Ameide steeds als 'Ameide' aangeduid en niet als 'Herlaar'. Op het kaartje in Henderikx, 'De oprichting', 213 worden Ameide, Tienhoven en Meerkerk echter wel als 'Herlaar' aangeduid. Het huis te Ameide werd volgens Holleman, *Het octrooi tot testeeren*, 22 in tegenstelling tot de heerlijkheid wel als 'Herlaar' aangeduid.

⁴⁶ Holleman, *Het octrooi tot testeeren*, 26.

⁴⁷ E. de Seyn, *Geschied- en aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten* (Turnhout s.a.) tweede druk, I, 570. De relatie tussen Herenthout en Herlaar gaat waarschijnlijk terug op Willem van Herlaar, die voorkomt in de jaren 1301-1305 en blijkens een oorkonde uitgegeven in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 1 (1902) 127-128 te Herenthout een leen van de hertog van Brabant bezat. Zie verder *OBNB* I, nr.609, 618, 670 en 683. Deze Willem is wellicht identiek aan de in 1281 genoemde Willem (zie stamboom in Bijlage).

Ameide ter onderscheiding van de heerlijkheid Herlaar bij Sint-Michielsgestel. De verwerving van de heerlijkheid Ameide door de familie Van Herlaar is tamelijk nauwkeurig te dateren. Ameide werd oorspronkelijk door de heren van Goor als voogden en banierdragers van het Sticht Utrecht van de bisschop in leen gehouden. De vroegst gedateerde vermelding van deze leenverhouding is te vinden in het Memoriale Adelboldi, het op 1021 gedateerde falsum uit de dertiende eeuw.⁴⁸ De heer van Goor is omstreeks 1255 uit zijn functie van voogd gezet en moet als gevolg daarvan ook het aan de voogdij verbonden vaandleen Ameide verloren hebben.⁴⁹ Tussen ± 1255 en 1266 moeten nu de heren van Herlaar de heerlijkheid en het huis Ameide verworven hebben. Waarom juist zij deze heerlijkheid verwierven is een vraag die onbeantwoord moet blijven. Het is merkwaardig dat nergens melding wordt gemaakt van een speciale relatie tussen de heren van Herlaar en de bisschop van Utrecht en ook van een leenverhouding met het Sticht blijkt in de dertiende eeuw niets. Daarentegen zien we wel in 1298 Dirk van Herlaar verklaren dat het huis te Ameide een open huis van de Hollandse graaf is.⁵⁰ In 1312 zijn de bakens weer verzet, want Dirk van Herlaar oorkondt dan dat het huis en de heerlijkheid Ameide een leen van de Utrechtse bisschop zijn.⁵¹ Hoe het ook zij, de verwerving van de heerlijkheid Ameide betekende een aanzienlijke uitbreiding van het familievermogen van de Herlaars. Dat vermogen bereikte daardoor in de tweede helft van de dertiende eeuw zijn grootste omvang en het relatieve belang van de Brabantse bezittingen is daardoor sterk verminderd. Na 1282 valt in de oorkonden ten aanzien van de activiteiten van de heren van Herlaar een verschuiving vast te stellen naar Holland en Utrecht. Wel blijven de heren van Ameide zich aanvankelijk uitsluitend Van Herlaar noemen en pas in 1302 noemt Dirk van Herlaar zich als eerste heer Van Herlaar én Ameide.⁵²

Na het overlijden van deze Dirk gaat het familiebezit over op zijn dochter Aleid; zonen van Dirk zijn niet bekend. Aleid huwde met een zekere ridder Gerard van Loon, die zich in de jaren 1306-12 als echtgenoot van de erfdochter van Herlaar heer van Herlaar noemt en ook bijvoorbeeld net als de vroegere heren van Herlaar als medepatroon van het kapittel van Hilvarenbeek optreedt.⁵³ De afkomst van deze Gerard van Loon is onbekend;⁵⁴ hij noemt zichzelf 'miles', van een adellijke afkomst blijkt verder niets. Eén van de twee bekende zonen uit het huwelijk van Gerard en Aleid, Dirk, noemt zich overigens naar zijn moeder 'Van Herlaar'. Ten tijde van Gerard van Loon begint een 'vertrek'⁵⁵ van de Herlaars uit Brabant zich duidelijker af te tekenen, want hij heeft op 30 maart 1314 de heerlijkheid Herlaar

⁴⁸ OSU, nr.174.

⁴⁹ A.J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht* (Utrecht 1954) 9-10.

⁵⁰ OSU, nr. 2893.

⁵¹ F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland II* (Leiden 1754) 125 = J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937) nr.247.

⁵² J. de Fremery, *Cartularium der abdij Mariënweerd* ('s-Gravenhage 1890) nr. 117.

⁵³ Zie OBNB I, 865 noot 2 en *ibidem* nr. 883.

⁵⁴ Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, tabel A II, nr. 35 rekent hem tot het ministerialengeslacht van Loon uit Overloon of Neerloon, maar zegt daarentegen op p.346 zijn afkomst niet te kennen.

⁵⁵ De reeks kronieken die bekend staat onder de naam 'Mierop-serie' verhaalt dat een heer van Herlaar uit Brabant werd verbannen wegens het vermoorden van de heer van Boxtel en toen huis en heerlijkheid Ameide kocht, zonder dat hierbij een datum wordt opgegeven. Zie W.F. Andriessen, *Historia dominorum de Teysterband, Arckel, Egmonda, Brederoede, IJsselsteyn etc.* (Purmerend

verkocht aan Gerard van Hoorne.⁵⁶ De motieven voor de verkoop blijven onbekend, maar vreemd is wel dat het stamgoed van de Herlaars verkocht wordt door een aangetrouwd familielid. Na deze verkoop worden de Van Herlaars inderdaad nog slechts als de heren van Ameide vermeld en treffen we de hoofdtak van deze familie niet meer aan in het bezit van de eerder in Brabant bezeten goederen en rechten. Zo zijn ze ook in Hilvarenbeek en Waalre geruisloos van het toneel verdwenen, misschien omdat in de verkoop van Herlaar tevens de rechten in Hilvarenbeek en Waalre waren begrepen. We zien althans leden van het geslacht van Hoorne ook als heren van Hilvarenbeek en Waalre verschijnen.⁵⁷

Na het afstoten van het Brabantse bezit zijn de Herlaars als heren van Ameide verder op geen enkel gebied meer actief geweest in Brabant en treffen we hen uitsluitend aan in Holland en het Nedersticht. Tegenover het verlies van de heerlijkheid Herlaar hebben, met name in Gelre, nieuwe aanwinsten gestaan zoals hierna nog zal blijken. Daar zal ook nader aandacht worden besteed aan Gerard van Loon en zijn rol ten aanzien van het familievermogen. Gerards zoon Dirk heeft, zoals gezegd, weer de naam Van Herlaar aangenomen en treedt nog tijdens het leven van zijn vader, als knaap, in 1312 voor het eerst op en wel als Utrechts leenman voor huis en heerlijkheid Ameide.⁵⁸ De 'Gerardus primogenitus' van Dirk en Aleid die in 1309 voorkomt moet vroegtijdig overleden zijn, omdat hij niet verder wordt vermeld.⁵⁹ De Van Herlaars als heren van Ameide zullen begin vijftiende eeuw uitsterven met het overlijden van de enige erfgenaam Heilwich van Herlaar, die tussen 1400 en 1408 is overleden. Door haar huwelijk met heer Hendrik van Vianen is de heerlijkheid Ameide overgegaan naar de heren van Vianen.⁶⁰

Herlaars in Gelre (± 1300 – ± 1500)

We keren nu terug naar ons uitgangspunt : de veelvuldige aanwezigheid van Herlaars in de Bommelerwaard gedurende de veertiende en vijftiende eeuw. Ondanks dit veelvuldig voorkomen is de relatie tot de heren van Herlaar en Ameide lang niet altijd vast te stellen. In feite is er slechts één evidente afsplitsing van de heren van Ameide bekend: namelijk de Van Herlaars die als heren van Ammerzoden voorkomen. In een akte uit 1354 is sprake van een broederdeling tussen Jan van Herlaar, heer van Ameide, en zijn jongere broer Arnt, die van broer Jan het huis te Ammerzoden in leen ontvangt. ⁶¹ Deze akte vermeldt verder dat vóór die tijd hun broer

1933) 109. Ik heb dit ongedateerde bericht nergens kunnen verifiëren en hecht er daarom verder geen waarde aan.

⁵⁶ Spierings, 'Oud-Herlaar', *Brab.Heem* 29 (1977) 111-112.

⁵⁷ P.C. de Brouwer, *De geschiedenis van Hilvarenbeek tot 1813* (Hilvarenbeek 1947) 9; Frenken, *Documenten*, 20; G.P.J. Bannenberg, *Sint Willibrord in Waalre en Valkenswaard. Ontstaan en ontwikkeling ener vroege christengemeenschap tot parochie* (Nijmegen 1948) 25.

⁵⁸ Zie noot 51. Gerard van Loon wordt voor het laatst genoemd bij de verkoop van Herlaar aan de heer van Hoorne op 30 maart 1314. Zie J.J.M. Heeren, *Inventaris van het huisarchief van Helmond, (berustende in het archief-depôt der gemeente Helmond) benevens een regestenlijst van de oorkonden* (Helmond 1926) 104, nr.6.

⁵⁹ I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland I* (Arnhem 1830) nr.106.

⁶⁰ A.W.E. Dek, 'De adellijke geslachten Van Culemborg en Van Vianen, stammende uit de heren van Bosinchem, alsmede de uit de Van Culemborg's spruitende heren van Boxmeer', *De Nederlandse Leeuw* 92 (1975) kol. 128.

⁶¹ Mieris, *Groot charterboek II*, 822.

53 inderdaad als zodanig voor.⁶² Vóór 1351 horen we geheel niets over Herlaars te Ammerzoden. Wel blijkt nog uit de broederdeling van 1354 dat de ouders van de drie broers ook reeds Ammerzoden hadden bezeten, maar verder is niet na te gaan hoe oud dit familiebezit van de Van Herlaars is geweest.⁶³ Als heren van Ammerzoden hebben Gerard en Arnt van Herlaar zeker niet tot de minsten onder de adel behoord. Gerard was zegelaar en baanderheer van graaf Willem V van Holland,⁶⁴ en zijn broer en opvolger Arnt heeft relaties onderhouden met de landsheren van Holland, Brabant en Gelre. Hij komt in 1354 ook voor als baanderheer van de graaf van Holland.⁶⁵ In 1357 en 1359 is hij geldschietter voor de hertog van Brabant⁶⁶ en in 1364 en 1377 blijkt hij van dezelfde hertog een toelage ontvangen te hebben.⁶⁷ In Gelre is hij hertogelijke raad en medezegelaar van verschillende hertogelijke oorkonden en verbondsbrieven.⁶⁸ Naast Ammerzoden heeft Arnt van zijn broer Jan in 1365 nog de hoge heerlijkheid Bokhoven verkregen, die nabij Ammerzoden aan weerszijden van de Maas was gelegen.⁶⁹ In 1363 was de heerlijkheid nog in handen van Giselbertus Coc, zodat Jan van Herlaar maar korte tijd heer van Bokhoven kan zijn geweest.⁷⁰ Arnt is dat ook maar kort geweest, aangezien hij nog in 1365 de heerlijkheid weer verkocht.⁷¹ Met Arnts overlijden in 1384 of eerder sterven de Herlaars als heren van Ammerzoden uit.⁷²

Reeds vroeger dan in Ammerzoden verschijnen Van Herlaars in Poederrijen, dat ten westen van Ammerzoden aan de Maas is gelegen. Een Arnt van Herlaar wordt in 1347 door de hertog van Gelre beleend met de burcht van Poederrijen;⁷³ zijn nazaten noemen zich heren van Poederrijen. De relatie van deze heren van

⁶² Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II (Arnhem 1833) nr.59 noot 1; Th. J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*. III (Düsseldorf 1853) nr.520; Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis* ('s-Gravenhage 1908) 88; S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* (3 dln.; Utrecht 1917-19) nr.889; S.W.A. Drossaers, *Het archief van de Nassause Domeinraad*, tweede deel, 2 ('s-Gravenhage 1955) reg. 248; P.H.J. van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* (Amsterdam 1975) nr.100, 106.

⁶³ Uit het feit dat de heren van Ameide in het bezit van Ammerzoden waren moet ook misschien verklaard worden dat Dirk van Herlaar heer van Ameide in 1331 en 1335 in Gelderse grafelijke oorkonden voorkomt: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 252 en 301.

⁶⁴ Van Riemsdijk, *Tresorie en kanselarij*, 88; v.d. Laan, *Oorkondenboek Amsterdam* nr.100, 106; H.M. Brokken, 'De creatie van baanderheren door de graven Willem IV en Willem V', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 11 (1979) 62.

⁶⁵ Van Riemsdijk, *Tresorie en kanselarij*, 399.

⁶⁶ A. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'outre-Meuse*, première parti, III (Brussel 1912) nr.1533, 1534, 1677 en 1837; Gemeente-archief 's-Hertogenbosch, twee charters d.d. 1357 aug.1.

⁶⁷ Ch. Kerremans, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la maison de Bourgogne (1406)* (s.l., s.a.) 265, noot 1.

⁶⁸ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr.88, 89, 161, 162, III (Arnhem 1839) nr.29, 31, 53.

⁶⁹ Rijksarchief in Gelderland (RAG), Archief van het huis Ammerzoden, inv. nr. 337a.

⁷⁰ J.A.M. Hoekx m.m.v. K.M.H. Koppe, *Inventaris van het archief der parochie Bokhoven* (s.l. 1969) 65, reg. 1.

⁷¹ J. van der Hammen Nicz, 'Inventaris van het oud-archief van de heerlijkheid Bokhoven, berustende in het heerlijk archief van Loon-op-Zand en opgemaakt van 20 maart tot 24 april 1624', *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 34 (1927) 71.

⁷² P.N. van Doorninck, *Leenacten van Gelre en Zutphen 1376-1402* (Haarlem 1901) 11-12.

⁷³ RAG, Hertogelijk archief, inv. nr.179, ongedateerd afschrift van de akte d.d. 1347 maart 22.

Poederrijen tot de overige Van Herlaars is niet exact vast te stellen. Evenals de Ammerzodense Van Herlaars voerden die van Poederrijen hetzelfde wapen als hun naamgenoten uit Ameide, zij het dat de heren van Poederrijen hun wapen braken met een barensteel.⁷⁴ De barensteel is gebruikelijk voor jongere takken van een familie, zodat de Poederrijense Van Herlaars beschouwd kunnen worden als een van de heren van Ameide afgesplitste zijtak.⁷⁵ Gezien de vermelding van Arnt van Herlaar te Poederrijen in 1347 moet de afsplitsing reeds vóór dat jaar hebben plaatsgevonden, doch, gezien het door de heren van Poederrijen gevoerde wapen, na het huwelijk van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon. De Poederrijense Arnt van Herlaar zou daarom een zoon kunnen zijn geweest van Aleid en Gerard. Onbekend is of Poederrijen evenals Ammerzoden tot het oorspronkelijke familiebezit van de Ameidense Herlaars heeft behoord; de leenbrief van 1347 zwijgt hierover.⁷⁶ In de loop van de veertiende eeuw zien we de heren van Poederrijen, vaak samen met hun naamgenoten uit Ammerzoden, optreden in hertogelijke oorkonden en verbondsbrieven, maar eerstgenoemden hebben niet zo'n opvallende rol in de politiek gespeeld als laatstgenoemden. In Poederrijen sterven de Herlaars in het begin van de zestiende eeuw uit met het overlijden van Johanna van Herlaar.⁷⁷

Bovendien komen nog Herlaars voor in Zuilichem en Nieuwaal. In 1435 wordt voor het eerst de dagelijkse heerlijkheid Zuilichem genoemd, die door de heer van Vianen als leenheer in leen wordt gegeven aan Arnt van Herlaar.⁷⁸ In Nieuwaal komt vanaf 1390 ook een andere Arnt van Herlaar voor, wiens nazaat Arnt van Herlaar te zamen met zijn echtgenote Alijd Pieck de geschiedenis is ingegaan als begunstiger van het Kartuizerklooster bij 's-Hertogenbosch.⁷⁹ Hoewel ongetwijfeld aanwezig, is de precieze verwantschap van deze Zuilichemse en Nieuwaalse Herlaars tot de heren van Ammerzoden of Poederrijen niet aan te geven. Aan het eind van de vijftiende eeuw zijn de Zuilichemse en Nieuwaalse tak van de Herlaars uitgestorven.

⁷⁴ De heren van Ammerzoden en Poederrijen voerden een gevierendeeld schild met op het 1e en 4e veld drie afgerukte leeuwecoppen en op het 2e en 3e een aan beide zijden gekanteelde dwarsbalk. Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, 233, noot 1. De aan beide zijden gekanteelde dwarsbalk is het oorspronkelijke wapen van de Herlaars: zie *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage 1937-40) nr. 921 en 922. De drie afgerukte leeuwecoppen vormen het wapen van Gerard van Loon, echtgenoot van Aleid van Herlaar. Zie voor zijn zegel het charter van 1 sept. 1309 in RAG, Charterverzameling, nr. 549. Het aan dit charter gehechte zegel van Aleid toont een staande vrouw met in de ene hand het wapen van Gerard van Loon en in de andere dat van Herlaar. De heren van Ameide na Gerard en Aleid hebben, evenals de heren van Ammerzoden en Poederrijen, het wapen gevierendeeld zoals boven beschreven. Zie bijvoorbeeld RAG, Archief van de heren en graven van Culemborg, inv. nr. 2860.

⁷⁵ Zie over de barensteel C. Pama, *Heraldiek en genealogie. Een encyclopedisch vademecum* (Utrecht en Antwerpen 1969) 42-43.

⁷⁶ J.J.S. Sloet en A.H. Martens van Sevenhoven, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Het kwartier van Nijmegen* (Arnhem 1924) 719 (verder af te korten als: Leenreg.Nijm.) vermeldt als eerste leenman van het huis te Poederrijen in 1327 een 'Arnt van Puderoyen'; het is niet uit te maken of dit dezelfde is als de Arnt van Herlaar van 1347. De belening van 1347 ontbreekt hier.

⁷⁷ Leenreg. Nijm., nr.276, 324, 325.

⁷⁸ RAG, Archief van de heerlijkheid Zuilichem, inv.nr. 1; als bijlage 1 afgedrukt in J. Kuys, 'Dagelijkse heerlijkheden in de Bommeler- en Tielerwaard tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 70 (1978-79) 1-35.

⁷⁹ Van Doorninck, *Leenacten 1376-1402*, 44; idem, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397* (Haarlem 1901) 202; Leenreg. Nijm., nr. 293a, 324; H.J.J. Scholtens, 'De Kartuizers buiten 's-Hertogenbosch', *Bossche Bijdragen* 16 (1938-39) 66-67.

lijkse heerlijkheid Herwijnen (Tielerwaard) in 1431 vermeld dat dit een leen is van de heerlijkheid Ameide.⁸⁰ Dit geldt ook voor een uiterwaard te Wijk (Noord-Brabant) vermeld in 1433 en voor een in hetzelfde jaar vermelde hofstede met vier morgen land te Zuilichem.⁸¹ Uit andere bronnen dan de leenboeken van de heerlijkheid Vianen blijkt dat er nog meer relaties te leggen zijn tussen de heren van Ameide en Vianense lenen in de Bommelerwaard of directe omgeving. Nergens is het verband zo expliciet als bij het gericht van Brakel en Rodinchem.⁸² In een oorkonde uit 1382 wordt vermeld dat dit gericht oorspronkelijk door Gerard van Loon van de graaf van Gelre in leen werd gehouden, en van Gerard van Loon via de heren van Herlaar aan de heren van Vianen is gekomen.⁸³ De hierboven reeds genoemde Gerard van Loon, heer van Herlaar, blijkt dus de heerlijkheid Brakel en Rodinchem aan zijn erfgenamen Van Herlaar te hebben nagelaten. Ook in het aan Brakel grenzende Zuilichem is een relatie vast te stellen tussen Gerard van Loon en de sinds 1435 voorkomende dagelijkse heerlijkheid Zuilichem, die ook een Vianens leen was.⁸⁴ Gerard van Loon is vóór 30 augustus 1309 eigenaar geweest van de tol te Zuilichem.⁸⁵ Zijn zoon Dirk van Herlaar wordt in 1323 door de bisschop van Luik beleend met de oude tiend van Zuilichem als erfopvolger van zijn vader.⁸⁶ Deze oude tiend moet identiek zijn aan de Bonterse tiend te Zuilichem, die reeds in de oudst bekende leenbrief van de dagelijkse heerlijkheid Zuilichem (1435) voorkomt. Deze tiend vormt een blok dat tegen de dorpskern van Zuilichem ligt en moet daarom logischerwijs de oudste tiend van Zuilichem zijn.⁸⁷ De kerk van Zuilichem was oorspronkelijk eigendom van het Sint-Lambertuskapittel te Luik.⁸⁸ Uit een oorkonde uit 1202 blijkt dat dit kapittel te Zuilichem het collatierecht bezat en dat de pastoor van Zuilichem op zijn beurt onder andere het collatierecht bezat van de Zuilichemse dochterkerken Vuren en Herwijnen.⁸⁹ In 1309 wordt het kapittel nog eens nadrukkelijk in het bezit van het Zuilichemse collatierecht bevestigd.⁹⁰ Dit collatierecht nu vinden we evenals de oudste tiend van Zuilichem terug in de leenbrief van de dagelijkse heerlijkheid Zuilichem uit 1435. Het collatierecht van Herwijnen komt ook in de Vianense leenboeken voor en wel als onderdeel van de dagelijkse heerlijkheid Herwijnen, waarover hierboven reeds is opgemerkt dat deze oorspronkelijk een leen van Ameide was. Over Vuren is niets

⁸⁰ Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Archief van de leenhof Vianen, inv. nr.10, f.9r.

⁸¹ *Ibidem*, f.14v.

⁸² Rodinchem is gelegen in de kerspel Brakel.

⁸³ RAG, Archief van het huis Brakel, niet-geïnventariseerd, charter d.d. 1382 mei 9.

⁸⁴ Zie noot 78.

⁸⁵ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr.105 = P.N. van Doorninck en J.S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415* (Haarlem 1908) 256-257.

⁸⁶ Poncelet, *Le livre des siefs*, 81.

⁸⁷ De leenbrief vermeldt dat de tienden waren gelegen tussen de Korte Mersteeg en de Meidijk. Zie C.H. Edelman e.a., *Een bodemkartering van de Bommelerwaard boven den Meidijk* ('s-Gravenhage 1950) kaart 4, alwaar het toponiem 'De Bontert' is ingetekend in het blok dat omsloten wordt door de Kweldijk, Zeilsteeg, Korte Mersteeg en Meidijk.

⁸⁸ De oudste vermelding dateert waarschijnlijk uit 1143. Zie S. Bormans en E. Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège* (5dln.; Brussel 1893-1913) nr.40. Zie ook L. van Tongerlo, 'Uit de historie van het dorp aan de rivier', *Varia Historica Brabantica* 5 (1976) 38-41.

⁸⁹ Bormans, Schoolmeesters, *Cartulaire*, nr. 78.

⁹⁰ *Ibidem*, nr.951.

te vinden in de Vianense leenboeken. Er is echter wel een, zij het vage, relatie vast te stellen tussen Gerard van Loon en de kerk van Vuren. In 1272 namelijk schenkt 'Gerardus dictus de Loen' een tiend in Rodinchem aan de abdij Villers, waarvoor die abdij jaarlijks in de kerk van Vuren een cijns moet betalen.⁹¹ De relatie met Vuren moet dus vaag blijven, maar we weten nu wel dat Gerard van Loon naast leenman van het gericht Rodinchem en Brakel ook eigenaar is geweest van een tiend in eerstgenoemde plaats. Tot slot nog een late vermelding van een Vianens leen van Ameidense oorsprong: in 1540 verklaart de heer van Vianen dat bepaalde tienden onder Hurwenen een leen zijn van het huis van Ameide.⁹²

Uit het bovenstaande is naar voren gekomen dat de Herlaars als heren van Ameide belangrijke goederen en rechten hebben bezeten in de Bommelerwaard en directe omgeving, een goederencomplex waarvan alleen langs retrogressieve weg iets is terug te vinden. Het zou mij niet-verbazen als ook de overige Vianense lenen in de Bommelerwaard van de heren van Ameide afkomstig zijn. Ik noem hier nog als belangrijke andere lenen de dagelijkse heerlijkheid Gameren (voor het eerst genoemd in 1427),⁹³ die van Aalst (1429)⁹⁴ en die van Rossum (1430).⁹⁵ Het kan immers nauwelijks toeval zijn dat er in de Bommelerwaard zo'n concentratie van Vianense lenen valt waar te nemen. Van het gericht van Brakel en Rodinchem is gebleken dat het afkomstig is van Gerard van Loon. Verder heeft het er alle schijn van dat met de tienden van Zuilichem ook de kerk aldaar, alsmede de dochterkerk Herwijnen cum annexis, en misschien ook die van Vuren, in handen zijn gevallen van Gerard van Loon. Is het wel toeval dat in 1309 in een vidimus het collatierecht van het Lambertuskapittel nog eens wordt vastgelegd?⁹⁶ Voegen we hierbij nog het feit dat Gerard van Loon tienden te Rodinchem en de tol van Zuilichem in zijn bezit heeft gehad, en dat zijn broer Giselbert rond 1300 goederen in Gameren en Zaltbommel heeft bezeten,⁹⁷ dan beginnen zich al de vage contouren van een omvangrijk Bommelerwaards goederencomplex van een familie van Loon af te tekenen.⁹⁸ Mogelijkerwijs zijn alle Vianense lenen en ook de heerlijkheden Poederoijen en Ammerzoden van Gerard van Loon afkomstig, maar dit moet een hypothese blijven. Hoe het ook zij, de ridder Gerard van Loon moet zeker geen onaan-trekkelijke huwelijkspartner zijn geweest voor Aleid de erfdochter van Herlaar.

Tussen de Brabantse heren van Herlaar uit de twaalfde en dertiende eeuw en de Gelderse Herlaars uit de vijftiende eeuw ligt, niet alleen in tijd, een hemelsbreed verschil. Terugblikkend vanuit de vijftiende eeuw kun je je afvragen of er, afgezien

⁹¹ Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief van de abdij Villers, inv. nr. 295.

⁹² RAG, Archief van de familie Van Randwijck, inv.nr. 1132; wellicht is deze tiend identiek aan de tiend die in 1435 in het leenregister van Vianen voorkomt (ARA, Leenhof Vianen, inv.nr.10, f.21r.). De 'Heerlairsche tiend' die in 1501 te Rossum wordt vermeld stamt ongetwijfeld ook uit het familiebezit van de Herlaars (RAG, Archief huis Waardenburg, inv.nr. 1312).

⁹³ ARA, Leenhof Vianen, inv.nr.10, f.2r.

⁹⁴ *Ibidem*, f.6r.

⁹⁵ *Ibidem*, f.8v.

⁹⁶ Bormans, Schoolmeesters, *Cartulaire*, nr.951.

⁹⁷ W.A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland IV* (Utrecht 1805) codex diplomaticus, 33-34; het betreft 64 morgen land.

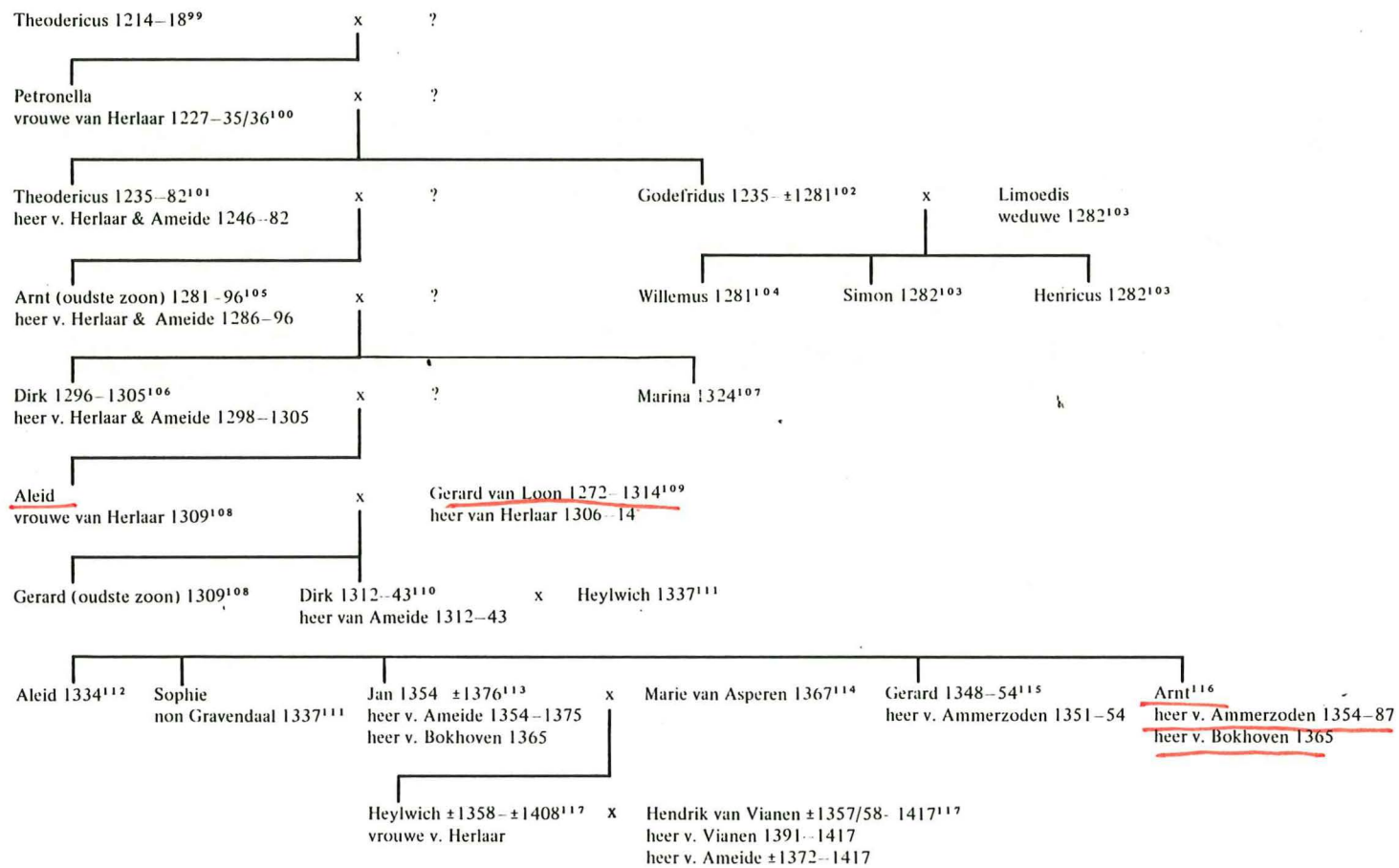
⁹⁸ Waarschijnlijk had Gerard van Loon ook nog een leengoed van de graaf van Gelre gelegen te Driel in de Bommelerwaard. Zie L.S. Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295* (Arnhem 1953) tekst, 93.

van de naam, nog wel overeenkomsten zijn te constateren. De Herlaars uit de twaalfde en die uit de vijftiende eeuw heten dan wel familie van elkaar te zijn, maar ze leefden in totaal verschillende werelden. In de vijftiende eeuw staan de Herlaars zeker nog hoog op de maatschappelijke ladder, maar in vergelijking met hun vroegere Brabantse naamgenoten zijn ze een aantal treden gedaald. De Brabantse Herlaars maakten deel uit van de nog niet met de ridderschap samengesmolten adel, al behoorden zij niet tot de allergrootsten. Hun nazaten in Ameide en Ammerzoden kunnen nog tot de top van de adel gerekend worden; de Herlaars in Poederloijen, Zuilichem en Nieuwaal spelen slechts een bescheiden rol in de grote massa van de ridderschap, waarin zij hun sociaal-juridische status delen met lieden van niet adellijke afkomst. Hun van oorsprong adellijke afkomst legt voor hen geen gewicht meer in de schaal.

Overigens zal het feit dat de heren van Ameide en van Ammerzoden hun status beter hebben kunnen handhaven zeker niet alleen uit hun oorspronkelijke adellijke status verklaard kunnen worden. Hun aanzien moet mede gebaseerd zijn geweest op hun vermogen en eventuele functies, maar ook wat dit betreft moeten zij de minderen zijn geweest van de Herlaars die in de tweede helft van de dertiende eeuw zich heer van Herlaar en Ameide konden noemen. Erfdelingen moeten hieraan debet zijn en ook bijvoorbeeld de verkoop van Herlaar door Gerard van Loon, die van de andere kant weer het zijne aan het vermogen van de Herlaars heeft toegevoegd. Met hem komen we bij een merkwaardige schakel in de stamboom van de Herlaars. Hij maakt de indruk van een succesvolle parvenu, die als ridder een acceptabele huwelijkspartner is geweest voor de adellijke Aleid van Herlaar. Zijn sociaal-economische positie zal hierbij waarschijnlijk van groter belang zijn geweest dan zijn juridische. Een voortzetting van de Herlaars in vrouwelijke lijn werd hier overigens niet voor het eerst vertoond: dat was ook al het geval met Petronella in het begin van de dertiende eeuw, waarbij zelfs de naam van haar echtgenoot voor ons onbekend is gebleven. Met bijvoorbeeld Heylwich, echtgenote van Hendrik van Vianen, gaat dit niet meer op: de naam Herlaar verdwijnt in Ameide. Het familievermogen blijft daarentegen een eigen leven leiden in de Vianense leenboeken.

Dit alles overziende kan men zich afvragen in hoeverre de geschiedenis van de Herlaars uniek is en zo ja, in welke opzichten. Deze vraag kan alleen beantwoord worden door van meer adelsgeslachten de geschiedenis te reconstrueren.

*Katholieke Universiteit
Nijmegen*

- ⁹⁹ Zie noot 15 en 16.
¹⁰⁰ Zie noot 17 en 18.
¹⁰¹ Zie noot 18; *OBNB* I, nr.198, 217, 258, 323, 352, 374, 385; *OGZ*, nr.810; Van den Bergh, *OHZ* I, nr.443; II, nr.66, 138 (= *OSU*, nr.1691), 158, 184 (= *OSU*, nr.1758), 183 (= *OSU*, nr.1759), 331; P.J. Goetschalckx en B. van Doninck, *Oorkondenboek der abdij van St. Bernaards aan de Schelde* I (Antwerpen 1926) nr.319.
¹⁰² Zie noot 18; *OBNB* I, nr. 198, 323 en 372; Goetschalckx, *Oorkondenboek*, (als noot 12) I, nr.282.
¹⁰³ *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 20 (1929) 343.
¹⁰⁴ *OBNB* I, nr.372.
¹⁰⁵ *OBNB* I, nr.374, 385; *OSU*, nr.2288, 2333, 2587, 2774.
¹⁰⁶ *OSU*, nr.2774, 2893; de Fremery, *Cartularium Mariënweerd*, nr.117 en 118; v.Mieris, *Charterboek* II, 45.
¹⁰⁷ Poncelet, *Le livre des fiefs*, 57.
¹⁰⁸ Zie noot 59.
¹⁰⁹ Zie noot 58, 59, 85 en 91; *OBNB* I, 865.
¹¹⁰ Zie noot 51; v.Mieris, *Groot charterboek* II, 427-428, 546 en 644-45; Muller, *Regesten bisschoppen Utrecht*, nr.752.
¹¹¹ R. Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis Comititis zu Asperden im Kreise Kleve* (Kleef 1899) 136-137.
¹¹² J.H.W. Unger, *Regestenlijst voor Rotterdam en Schieland tot in 1425* (Rotterdam 1907) nr.443.
¹¹³ Zie noot 61; v. Mieris, *Groot charterboek* III, 192-195, 241, 310-311 en 325; Drossaers, *Nassausse Domeinraad*, tweede deel, 2, reg. 275 en 332.
¹¹⁴ Unger, *Regestenlijst*, nr.909.
¹¹⁵ Zie noot 62; Unger, *Regestenlijst* nr.603.
¹¹⁶ Zie noot 61, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72.
¹¹⁷ Zie noot 60.

